

การปฏิรูปเรือนจำ : จากสถาบันการลงโทษสู่ชุมชน แห่งความห่วงใย¹

Prison Reform: From Penal Institution to Caring Community

นภาพรน์ หะวานนท์² / Napaporn Havanon

บทคัดย่อ

การศึกษานี้ตั้งคำถามกับแนวคิดในการสร้างเรือนจำให้มีลักษณะเป็นสถาบันเบ็ดเสร็จโดยตัดขาดผู้ต้องขังออกจากสังคม และได้ตั้งคำถามกับการใช้วิธีการต่างๆ ของอำนาจเชิงระเบียบวินัย เช่น การตรวจตรา การจับจอง หรือการใช้ตารางเวลาอย่างเข้มงวด เพื่อให้ผู้ต้องขังเชื่อฟังและสยบยอม การศึกษานี้เสนอทางเลือกในการปฏิรูปเรือนจำด้วยการเปลี่ยนความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างเจ้าหน้าที่เรือนจำกับผู้ต้องขังจากความสัมพันธ์แนวดิ่งไปสู่ความสัมพันธ์ในแนวราบให้มากขึ้น ทั้งนี้เพื่อปรับเปลี่ยนเรือนจำให้เป็นพื้นที่ซึ่งผู้ต้องขังได้ใช้เวลาอย่างมีคุณค่า มีศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ สามารถสร้างพลังสร้างสรรค์และกำลังใจให้กับตนเอง

คำสำคัญ: อำนาจเชิงระเบียบวินัย ผู้ต้องขังหญิง ความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ข้อกำหนดกรุงเทพมหานคร

Abstract

This study questions the concept of building prisons as institutions in which the inmates are totally cut off from the outside world. It also questions the use of various methods of disciplinary power such as inspection, surveillance, or strict scheduling to impose obedience on the inmates. The study proposes the alternative of prison reform that would change the power relations between prison officers and inmates from the

¹ บทความนี้ปรับปรุงมาจากบทความซึ่งนำเสนอในการประชุมนานาชาติ "The Rule of Law in an Era of Change: Security, Social Justice and Inclusive Governance" จัดโดย John Jay College of Criminal Justice ณ เมืองเอเธนส์ ประเทศกรีซ วันที่ 11-14 มิถุนายน 2014.

การศึกษานี้เป็นการวิจัยภายใต้โครงการกำลังใจในพระดำริพระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าพัชรกิติยาภา

² นักวิจัยอิสระทำงานวิจัยทางด้านเพศสภาพ ผู้ต้องขังหญิงและระบบยุติธรรมทางอาญา

vertical relationship to a more horizontal one in order to transform the prison into a place where the inmates can spend their time usefully and transform themselves humanely and creatively.

Keywords: disciplinary power, female inmates, power relations, Bangkok rules

ความนำ

เรือนจำเป็นนวัตกรรมของสังคมสมัยใหม่ซึ่งเกิดขึ้นมาไม่เกิน 300 ปี มานีเอง (Morris & Rothman, 1995) เรือนจำถูกสร้างขึ้นในอังกฤษและสหรัฐอเมริกา ก่อนแล้วจึงกระจายไปยังสังคมอื่นๆ ทั่วโลก ก็อฟแมน (Goffman, 1961) มองเรือนจำในว่าเป็นสถาบันเบ็ดเสร็จ (total institution) ซึ่งสถานที่อยู่และที่ทำงานของผู้ถูกกักขังถูกตัดขาดจากสังคมภายนอก และการทำกิจกรรมต่างๆ ดำเนินไปในสถานที่เดิมตลอดเวลา ชีวิตในเรือนจำต้องเป็นไปตามตารางเวลาอย่างเข้มงวด ภายใต้กฎระเบียบที่เคร่งครัด ผู้ต้องขังต้องอยู่ภายใต้การควบคุมดูแลของเจ้าหน้าที่ตลอดเวลา และต้องพึ่งพิงเรือนจำในการได้รับสิ่งจำเป็นในการดำรงชีวิต ไม่ว่าจะเป็นอาหาร น้ำดื่ม ที่อยู่อาศัย หรือการดูแลสุขภาพ ก็อฟแมนศึกษาวิจัยเรือนจำในหลายๆ สังคมและสรุปว่า เรือนจำสามารถสลายตัวตนของผู้ต้องขังด้วยการทำให้ผู้ต้องขังรู้สึกต่ำต้อย อับอายและไร้ศักดิ์ศรี นับตั้งแต่ก้าวแรกที่เข้ามาในเรือนจำ เช่น การตรวจค้นตัวอย่างละเอียด การยึดทรัพย์สินที่ติดตัวมา การให้ใส่ชุดสำหรับผู้ต้องขัง การถ่ายรูป การพิมพ์ลายนิ้วมือ เป็นต้น สิ่งเหล่านี้ไม่ต่างจากพิธีกรรมที่ทำให้ผู้เข้ามาสู่เรือนจำตระหนักถึงความเป็นผู้ไร้อำนาจ การกระทำและคำพูดของเจ้าหน้าที่เรือนจำแสดงออกถึงการทำให้ผู้ต้องขังสยบยอมอยู่ใต้อำนาจ สังคมเรือนจำพยายามรื้อถอนสำนึกแห่งความเป็นพลเมือง โดยปฏิเสธที่จะให้ผู้ต้องขังมีอิสระที่จะคิดเองทำเอง ผู้ต้องขังถูกกดดันให้เข้าสู่สภาวะของการมีชีวิตที่ไม่เป็นไปตามความปรารถนาหรือความต้องการของตนเอง ก็อฟแมนมองว่าระบบของเรือนจำถูกสร้างขึ้นมาเพื่อลงโทษผู้กระทำผิดและเพื่อขัดเกลาใหม่ (resocialize) การขัดเกลาใหม่เป็นกระบวนการเปลี่ยนบุคลิกภาพผู้ต้องขังอย่างถอนรากถอนโคนผ่านการควบคุม

สภาวะแวดล้อม (เช่น การใช้ระเบียบวินัยอย่างเข้มข้น การลงโทษโดยลดทอนสิ่งจำเป็นในการดำรงชีวิต การให้รางวัลเมื่อเชื่อฟัง) ระบบนี้จะทำลายตัวตนและความเป็นอิสระของผู้ต้องขัง ขณะเดียวกันก็จะพยายามสร้างบุคลิกภาพแบบใหม่ขึ้นมา อย่างไรก็ตาม ก็อฟแมนไม่ได้ให้ความสนใจกับผลในทางลบของการใช้อำนาจครอบงำหรือการใช้อำนาจที่เป็นการลดทอนศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ของระบบเรือนจำ

แนวคิดในเรื่องสถาบันเบ็ดเสร็จมีรากฐานมาจากทฤษฎีสังคมวิทยาในยุค 1950 ที่เรียกว่าโครงสร้างหน้าที่นิยม (structural-functionalism) แนวคิดนี้ชี้ให้เห็นว่า สังคมสร้างสถาบันต่าง ๆ ขึ้นมาทำหน้าที่ต่าง ๆ เพื่อให้สังคมดำรงอยู่ได้ เรือนจำในฐานะเป็นสถาบันหนึ่งของสังคมถูกสร้างขึ้นมาเพื่อลงโทษและปรับเปลี่ยนผู้กระทำผิดหรือมีพฤติกรรมเบี่ยงเบนให้เป็นคนปกติและกลับคืนสู่สังคมได้ แนวคิดนี้ยังเชื่อว่าความคิดและพฤติกรรมของมนุษย์ถูกหล่อหลอมโดยโครงสร้างสังคม ก็อฟแมนย้ำถึงความจำเป็นที่เรือนจำจะต้องใช้การควบคุมในลักษณะของการบังคับบัญชาอย่างเด็ดขาด และเป็นความชอบธรรมที่จะต้องมีการระบวนการสร้างวินัยและฟื้นฟูผู้ต้องขัง แนวคิดนี้มีอิทธิพลต่อแนวคิดของอาชญาวิทยาซึ่งเสนอว่า การลงโทษจำคุกมีเป้าหมาย 4 ประการได้แก่ การให้ผู้กระทำผิดชดใช้การกระทำผิดของตน (retribution) การทำให้คนทั่วไปยับยั้งการกระทำผิดเพราะกลัวการถูกลงโทษ (deterrence) การจัดโอกาสให้ผู้กระทำผิดจะสามารถกระทำผิดได้อีก (incapacitation) และการเยียวยาและการฟื้นฟู (rehabilitation) (Allen & Simonsen, 2001) และการวางระบบของเรือนจำจะต้องเป็นไปเพื่อให้สามารถบรรลุเป้าหมายทั้ง 4 ประการ

อย่างไรก็ตาม ในทางปฏิบัติ การดำเนินการให้บรรลุเป้าหมายทั้ง 4 ประการนี้มีแนวโน้มจะขัดแย้งกันเอง เช่น การตัดสินให้บุคคลถูกจำคุกเป็นระยะเวลานานโดยอ้างเหตุผลว่าเพื่อให้บุคคลชดใช้ความผิดที่ได้ทำไป และเพื่อเป็นการจัดโอกาสที่บุคคลจะกระทำผิด มีผลทำให้บุคคลต้องถูกตัดขาดจากครอบครัว ชุมชน และสังคมนานเกินกว่าจะรักษาความสัมพันธ์กับครอบครัวและชุมชนไว้ได้ สภาวะการณ์เช่นนี้ทำให้เป้าหมายในเรื่องการเยียวยาและฟื้นฟูผู้กระทำผิดและช่วยให้ผู้พ้นโทษกลับคืนสู่สังคมกลายเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ยาก มีการศึกษาที่แสดงให้เห็นว่า การต้อง

อยู่ในเรือนจำนานเกินไปทำให้การกลับไปใช้ชีวิตในสังคมภายนอกเป็นเรื่องยากลำบากมากสำหรับผู้พ้นโทษ จนถึงกับมีผู้เสนอว่า คุณเป็นสิ่งที่เปราะบางโยชน์อย่างยิ่งเพราะคุณไม่ได้สร้างอะไรที่มีคุณค่าเลย แม้แต่เป้าหมายฟื้นฟูในการปกป้องสังคมจากอาชญากรรม ดังจะเห็นว่า มีการกระทำผิดซ้ำเกิดขึ้นมากมาย จริงๆ แล้วคุณทั่วโลกได้ทำลายศักยภาพของคนเป็นล้านๆ ที่ถูกนำไปกักขังไว้ บางคนกล่าวว่า คุณ เป็นโรงเรียนสำหรับการแลกเปลี่ยนความรู้ในเรื่องการประกอบอาชญากรรม นอกจากนี้คนที่ออกไปจากคุกยังต้องเผชิญกับความยากลำบากอันเกิดจากการที่ต้องมาติดคุก เช่น ความยากลำบากในการหางานทำ การมีหนี้สินเพราะต้องเข้ามาอยู่ในคุกทำให้ขาดรายได้และครอบครัวต้องไปเป็นหนี้สิน หรือบางคนอาจต้องเผชิญกับการถูกตัดขาดออกจากครอบครัวและเครือญาติ (DiMascio, 2009: 55)

ความพยายามในการปรับเปลี่ยนหรือพัฒนาเรือนจำให้บรรลุเป้าหมายทั้ง 4 ประการยังคงดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง แต่ส่วนใหญ่ยังมุ่งเน้นไปที่การปรับปรุงสภาวะแวดล้อมของเรือนจำให้ถูกสุขลักษณะ จัดหาสิ่งจำเป็นในการดำรงชีวิตให้กับผู้ต้องขังอย่างเพียงพอ และให้การศึกษาทั้งความรู้ทั่วไปและความรู้ในการประกอบอาชีพ นอกจากนี้ยังมีการเปิดโอกาสให้ผู้ต้องขังได้พบกับครอบครัวมากขึ้น อย่างไรก็ตามเรือนจำก็ยังมุ่งใช้อำนาจแห่งระเบียบวินัย (disciplinary power) เป็นเครื่องมือในการปกครองและดูแลให้ผู้ต้องขังอยู่ในความสงบเรียบร้อย และเชื่อว่าเป็นวิธีการหนึ่งของการฟื้นฟูผู้ต้องขังด้วย

การพัฒนาเรือนจำในหลายๆ สังคม มิได้ทำให้ภาพในทางลบของเรือนจำดีขึ้นมากนัก สภาวะการณ์นี้ทำให้หลายๆ สังคมเริ่มตั้งคำถามกับการใช้การจำคุกเพื่อลงโทษผู้กระทำผิด ทางออกในเรื่องนี้แบ่งเป็น 2 แนวทางหลัก แนวทางแรกคือการพัฒนาหลักเลี่ยงการใช้โทษจำคุกให้มากที่สุด การจำคุกควรเป็นทางเลือกสุดท้ายในการลงโทษ แนวทางที่สองคือการหาทางปฏิรูปเรือนจำให้เป็นพื้นที่ที่เอื้ออำนวยให้ผู้ที่ถูกพิพากษาลงโทษจำคุกสามารถใช้ชีวิตอย่างมีคุณค่าและมีคุณภาพ ทั้งสองแนวทางมีความสำคัญต่อการสร้างวัฒนธรรมในสังคม เป็นการสร้างความมั่นคงปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สินบนรากฐานของมนุษยธรรม เพราะหากการจำคุกเป็นการลดทอนศักดิ์ศรีและสิทธิขั้นพื้นฐานของความเป็นมนุษย์แล้ว การจำคุก

ก็ควรถูกขจัดออกไปจากสังคม แต่เนื่องจากระบบการลงโทษในโลกสมัยใหม่ได้ก้าวมาถึงจุดที่คุกกลายเป็นส่วนหนึ่งของสังคม การมุ่งหวังที่จะขจัดคุกออกไปโดยสิ้นเชิงจึงเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ยาก ดังนั้นการปรับเปลี่ยนเรือนจำเพื่อให้ส่งผลในทางบวกกับผู้ที่ต้องเข้าไปใช้ชีวิตในเรือนจำจึงเป็นเรื่องเร่งด่วนที่ต้องทำความเข้าใจกับแนวโน้มนโยบายในการทำให้เรือนจำเป็นทางเลือกสุดท้ายในการลงโทษผู้กระทำความผิดทางอาญา

การศึกษานี้มีวัตถุประสงค์เพื่อใช้การวิจัยเชิงปฏิบัติการมีส่วนร่วมเพื่อปรับเปลี่ยนประสบการณ์ในทางลบของผู้ต้องเข้าไปอยู่ในเรือนจำให้เป็นประสบการณ์ในทางบวก การศึกษานี้ตั้งคำถามกับแนวคิดในการสร้างเรือนจำให้มีลักษณะของการเป็นสถาบันเบ็ดเสร็จและใช้อำนาจแห่งระเบียบวินัย ในการควบคุมผู้ต้องขัง การวิจัยนี้นำเสนอทางเลือกในการปฏิรูปเรือนจำด้วยการปรับเปลี่ยนระบบความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างเจ้าหน้าที่กับผู้ต้องขังซึ่งมีลักษณะเป็นแนวดิ่งให้เป็นแนวราบมากขึ้น เพื่อให้เรือนจำเป็นพื้นที่ซึ่งผู้ต้องขังได้ใช้เวลาอย่างมีคุณค่า มีศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ มีพลังสร้างสรรค์ และมีกำลังใจ

แนวคิดเชิงทฤษฎีของการวิจัยนี้ได้รับอิทธิพลจากแนวคิดของฟูโกต์ (Foucault, 1965; Foucault, 1977) ซึ่งเปิดประเด็นการมองเรื่องการใช้ระเบียบวินัยในการจัดการกับชีวิตในเรือนจำว่าเป็นเทคโนโลยีของอำนาจ (technologies of power) รูปแบบหนึ่งที่สามารถเข้าไปควบคุมมนุษย์ในระดับของจิตวิญญาณ (soul) ซึ่งจะต่างจากแนวคิดของการลงโทษในยุคก่อนหน้านี้ที่มุ่งไปที่ร่างกายด้วยการทรมาน การใช้อำนาจแห่งระเบียบวินัยด้วยวิธีการต่างๆ เช่น การตรวจตรา การจับจ้อง (gazing) การให้ทำทุกอย่างตามตารางเวลา การกำกับการแสดงกิริยาท่าทาง และคำพูด และการบังคับให้เชื่อฟัง ทำให้ผู้ต้องขังกลายเป็นคนเชื่อง (docility) มองตนเองว่าไร้อำนาจ สูญเสียพลังสร้างสรรค์ ไร้ความหวัง และปล่อยตัวเองไปตามยถากรรม ดังนั้นการคาดหวังให้ผู้ต้องขังตระหนักในคุณค่าตัวเอง มีพลังกาย พลังใจ และพลังความคิด ที่จะดำรงชีวิตอย่างมีคุณค่าทั้งในเรือนจำและเมื่อออกจากเรือนจำไปแล้วจึงเป็นสิ่งที่เป็นไปได้

นอกจากนี้ฟูโกต์ (Foucault, 1980) ยังชี้ให้เห็นถึงความเป็นไปได้ในการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์เชิงอำนาจในเรือนจำ ฟูโกต์ชี้ให้เห็นว่าอำนาจไม่ใช่สิ่งที่คนสามารถครอบครองเป็นเจ้าของได้ อำนาจกระจายอยู่ในเครือข่ายความสัมพันธ์ของบุคคลในสังคม บังคับบุคคลจึงเป็นพลังขับเคลื่อนอำนาจ ไม่ใช่เป็นเพียงวัตถุหรือผู้ถูกกระทำ ดังนั้นจึงไม่ควรมองความสัมพันธ์เชิงอำนาจในสถาบันต่างๆ ว่าเป็นสิ่งที่ตายตัว เช่น ไม่จำเป็นว่าผู้คุมหรือเจ้าหน้าที่เรือนจำจะต้องใช้อำนาจในการกดขี่ข่มขู่และบังคับผู้ต้องขังเสมอไป ดังนั้นเราจึงสามารถสร้างสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์แนวดิ่งระหว่างผู้คุมกับผู้ต้องขัง ไปสู่ความสัมพันธ์แบบแนวราบได้

วิธีการศึกษา

การศึกษาชีวิตของผู้ต้องขังในสังคมไทยแสดงให้เห็นว่าความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างเจ้าหน้าที่ของเรือนจำมีลักษณะเป็นความสัมพันธ์แนวดิ่ง เจ้าหน้าที่คือผู้ควบคุมและสั่งการ ส่วนผู้ต้องขังต้องทำตามโดยไม่อาจต่อรองหรือขัดขืน นอกจากนี้ผู้ต้องขังด้วยกันเองบางคนยังพยายามสอดส่องการกระทำของกันและกันเพื่อนำไปบอกกับเจ้าหน้าที่อีกด้วย สถานการณ์เช่นนี้ทำให้เรือนจำกลายเป็นสังคมที่ขาดความไว้วางใจซึ่งกันและกัน ขาดความอบอุ่นและไม่มีบรรยากาศของความเป็นมิตร ผู้ต้องขังส่วนใหญ่ใช้ชีวิตไปวันๆ และมีจิตใจที่หดหู่ ไม่เบิกบาน (Napaporn Havanon et.al., 2012)

การศึกษานี้เลือกใช้การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research-PAR) ซึ่งเป็นวิธีวิทยาการวิจัยที่เอื้ออำนาจให้ผู้มีอำนาจมีพลังสร้างสรรค์และสามารถสร้างเปลี่ยนแปลงให้เป็นไปในทางที่ตนเองปรารถนาได้ การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมเชื่อว่าความจริงเกิดขึ้นจากการรับรู้และตีความของมนุษย์ การที่บุคคลรับรู้สิ่งต่างๆ ประกอบกับการมองว่าคนอื่นคิดอย่างไร ต้องการอะไร และตนเองคิดอย่างไร และต้องการอะไร เช่น ผู้ต้องขังจะสร้างความจริงขึ้นมาภายใต้บริบทของเรือนจำ ความจริงนี้เกิดขึ้นจากประสบการณ์ที่ผ่านมา

ของผู้ต้องขังและปฏิสัมพันธ์ที่ผู้ต้องขังมีกับผู้คุม เจ้าหน้าที่ ผู้ต้องขังด้วยตนเอง และบุคคลภายนอกผ่านการเยี่ยมและเขียนจดหมาย สิ่งเหล่านี้ได้สร้างความจริงในฐานะของผู้ต้องขัง การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมเชื่อว่า ความจริงที่ถูกสร้างขึ้นนี้ไม่คงที่ และอาจถูกปรับเปลี่ยนไปเมื่อบุคคลสามารถปรับเปลี่ยนความคาดหวังที่มีต่อตนเองและต่อผู้อื่น รวมทั้งปรับเปลี่ยนการรับรู้ว่าคนอื่นคาดหวังหรือต้องการอะไร การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมช่วยเปิดพื้นที่ให้ผู้มีส่วนได้ส่วนเสียเข้ามา มีปฏิสัมพันธ์กันในทิศทางที่แตกต่างไปจากเดิม เพื่อร่วมกันสร้างความจริงชุดใหม่ที่สามารถตอบสนองต่อเป้าหมายและความต้องการของบุคคลที่เข้าร่วมในกระบวนการวิจัยที่มีอยู่หลากหลายได้ (Kinson, Pain, Kesby, 2007: 9-18; Fine & Tore, 2006)

การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมของโครงการนี้เชื่อมโยงกับข้อกำหนดสหประชาชาติว่าด้วยการปฏิบัติต่อผู้ต้องขังหญิงในเรือนจำและมาตรการที่มีใช้การคุมขังสำหรับผู้กระทำผิดหญิง (United Nations Rules for the Treatment of Women Prisoners and Non-custodial Measures for Women Offenders) หรือข้อกำหนดกรุงเทพฯ (Bangkok Rules) ซึ่งพระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าพัชรกิติยาภา ทรงมีส่วนสำคัญยิ่งในการสนับสนุนให้เกิดข้อกำหนดนี้ ทั้งนี้เพื่อยกระดับมาตรฐานในการปฏิบัติต่อผู้ต้องขังหญิงในประเทศต่างๆ และในวันที่ 21 ธันวาคม 2553 องค์การสหประชาชาติได้มีมติรับรองข้อกำหนดกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นมาตรฐานใหม่ในเรื่องการปฏิบัติต่อผู้ต้องขังหญิง³

โครงการวิจัยนี้เจาะจงเลือกเรือนจำกลางราชบุรีเป็นพื้นที่ของการดำเนินโครงการ โดยมองว่า เรือนจำกลางเป็นเรือนจำขนาดใหญ่ มีอำนาจในการควบคุมสูงคือสามารถควบคุมผู้ต้องขังซึ่งถูกตัดสินลงโทษจำคุกสูงถึง 30 ปี เพื่อเปิดโอกาส

³ ข้อกำหนดกรุงเทพฯ ให้หลักการและแนวปฏิบัติต่อผู้ต้องขังหญิง โดยได้ระบุสาระสำคัญไว้เป็นหมวดๆ เช่น สุขภาพอนามัยสำหรับผู้ต้องขังหญิง การให้ผู้ต้องขังหญิงธำรงรักษาความสัมพันธ์อันดีในครอบครัว การดูแลสุขภาพจิตใจของผู้ต้องขังหญิง การกลับคืนสู่สังคมของผู้ต้องขังหญิง ฯลฯ การศึกษานี้มองว่าการนำข้อกำหนดกรุงเทพฯ ไปสู่การปฏิบัติ ให้ได้ผลจริงจังและยั่งยืนจะต้องมีการปฏิรูปเรือนจำ เป็นการเปลี่ยนแปลงในระดับกระบวนการทัศนคติและในเชิงโครงสร้าง มากกว่าการนำข้อกำหนดกรุงเทพฯ แต่ละข้อมาแปลงให้เป็นกิจกรรมแต่ละอย่าง

ให้ผู้ต้องขังซึ่งต้องโทษสูงได้เข้ามาร่วมในโครงการ นอกจากนี้ผู้บัญชาการเรือนจำได้แสดงความสนใจและมีความเต็มใจที่จะเข้าร่วมโครงการ

การขัดเกลานิคมผ่านการใช้อำนาจแห่งระเบียบวินัย

เรือนจำกลางราชบุรีไม่ต่างจากเรือนจำกลางอื่นๆ ในประเทศไทยคือเป็นเรือนจำสำหรับผู้ต้องขังชายแต่จะแบ่งพื้นที่ส่วนหนึ่งเป็นแดนหญิง เมื่อเริ่มโครงการในปี 2554 แดนหญิงแห่งนี้มีผู้ต้องขังอยู่ระหว่าง 650-680 คน และจำนวนนี้เพิ่มมากขึ้นเป็นลำดับจนในปัจจุบัน (พ.ศ. 2557) จำนวนดังกล่าวได้เพิ่มสูงขึ้นเป็น 1,000 คน ผู้หญิงที่เข้ามาในเรือนจำจะต้องผ่านกระบวนการต่างๆ ซึ่งเป็นเสมือนพิธีกรรมของการก้าวจากการเป็นคนทั่วไปมาสู่การเป็น “นักโทษ” เริ่มต้นจากการเปลี่ยนคำนำหน้าชื่อจากนางหรือนางสาวมาเป็น นญ. ซึ่งหมายถึงนักโทษหญิง การต้องสวมเสื้อผ้าที่เรียกกันว่า “ชุดนักโทษ” การถูกตรวจค้นตัวอย่างละเอียด การถูกเก็บข้าวของและเครื่องประดับต่างๆ ที่ติดตัวมา การถ่ายรูปและทำแฟ้มประวัตินักโทษ เมื่อผ่านขั้นตอนนี้ผู้หญิงเริ่มตระหนักว่า ชีวิตนับจากจุดนี้จะไม่เหมือนเดิมอีกต่อไป ความหวาดกลัว ความวิตกกังวล ความคิดถึงบ้าน ความเศร้าความทุกข์ประเดประดังเข้ามา จนหลายคนคิดว่าไม่สามารถจะมีชีวิตอยู่ได้ เป็นความรู้สึกของคนซึ่งก้าวเข้ามาสู่เรือนจำครั้งแรกมีร่วมกัน

หลังจากผ่านขั้นตอนต่างๆ ของการปรับตัวเข้ามาอยู่ในเรือนจำแล้ว ผู้ต้องขังจะเริ่มต้นทำความคุ้นเคยกับพื้นที่และการใช้ชีวิตในเรือนจำ เรือนจำในสังกัดไทยไม่ได้จัดแยกผู้ต้องขังให้อยู่ในห้องขังเล็ก (cell)⁴ แต่จะใช้ชีวิตในเรือนจำร่วมกันทั้งกลางวันและกลางคืน พื้นที่ของแดนหญิงถูกแบ่งเป็นส่วนๆ ตามประโยชน์ใช้สอย ประกอบด้วย เรือนนอนซึ่งแต่ละเรือนจะมีผู้ต้องขังหญิงประมาณ 80-120 คนนอนรวมกันเฉพาะเวลากลางคืน กองเลี้ยงซึ่งใช้เป็นที่รับประทานอาหาร โรงงานซึ่งเป็นที่ทำงาน ลานอาบน้ำและซักผ้าซึ่งมีถังน้ำขนาดใหญ่สำหรับบรรจุน้ำอาบและซักผ้า

⁴ มีเฉพาะผู้ต้องขังชาย ซึ่งมีโทษสูงมากหรือนักโทษอุกฉกรรจ์ ในบางเรือนจำที่จะต้องอยู่ในห้องขังที่เป็นห้องเล็ก ๆ

ครัวสำหรับทำอาหารขายผู้ต้องขัง⁵ นอกจากนี้ยังมีส่วนการฝึกอบรมซึ่งจัดเป็นห้องเรียนเล็กๆ 3 ห้อง และส่วนให้บริการผู้ต้องขังได้แก่ห้องนวด ห้องทำผม แดนหญิงของเรือนจำกลางราชบุรีมีอาคารหลังคาสูง ตัวอาคารเปิดโล่งทั้ง 4 ด้าน ใช้เป็นที่ประชุมและทำกิจกรรมต่างๆ

กระบวนการขัดเกลาใหม่เริ่มต้นจากการกำหนดให้ผู้ต้องขังต้องทำกิจวัตรประจำวันตามเวลานับตั้งแต่ตื่นนอน ผู้คุมจะมาไขกุญแจเรือนนอนตรวจเช็คจำนวนและปล่อยให้ผู้ต้องขังออกมาอาบน้ำและทำธุระส่วนตัว จากนั้นจึงไปรับประทานอาหารเช้า และแยกย้ายกันไปทำงานในโรงงานจนถึงเวลาอาหารกลางวันจึงถูกปล่อยตัวจากโรงงานไปรับประทานอาหารกลางวันที่กองเลี้ยง ช่วงนี้เป็นเวลาพักประมาณ 1 ชั่วโมง จากนั้นจึงกลับมาเข้าโรงงานอีกครั้ง จนถึงเวลาบ่ายสามโมงจึงปล่อยตัวให้อาบน้ำ และรับประทานอาหารเย็น ซึ่งจะใช้เวลาทั้งหมดประมาณ 1 ชั่วโมงครึ่ง จากนั้นทุกคนก็จะต้องกลับเข้าเรือนนอน เมื่อผู้ต้องขังนับจำนวนเข้าเรือนนอนครบแล้ว ผู้คุมจะไขกุญแจล็อกห้อง ผู้ต้องขังจะอยู่ในเรือนนอนจนเช้า เรือนนอนมีลักษณะเป็นห้องสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีลูกกรงและมุ้งลวดกันยุง สภาพเรือนนอนมีความแออัดมาก ผู้ต้องขังแต่ละคนจะมีที่นอนบางๆ ขนาดพอดีตัว หมอนและผ้าห่ม ที่นอนจะต้องวางติดกันแบบไม่มีช่องว่างเพื่อให้คนทั้งหมดเบียดกันนอนได้ เวลานอนเป็นเวลาให้ผู้ต้องขังจำนวนมากประสบปัญหาเพราะนอนไม่หลับ เครียด คิดมาก บางคนนอนไม่หลับเกือบตลอดคืน ซึ่งอาจเกิดจากสภาพของการนอนที่เบียดเสียด อากาศถ่ายเทน้อย บางครั้งร้อนอบอ้าว และมีกฎห้ามคุยกัน หลังจากเวลา 21:00 น. ช่วงนี้จึงเป็นเวลาให้ผู้ต้องขังจะต้องอยู่กับตัวเองและเอาชนะความลำบาก ความเศร้าเสียใจ และการคิดถึงบ้านให้ได้ ผู้ต้องขังจะถูกปล่อยออกจากห้องขังอีกครั้งประมาณ 6:30-7:00 น.

นอกจากการต้องใช้ชีวิตตามตารางเวลาที่เรือนจำกำหนดไว้อย่างตายตัวแล้ว ผู้ต้องขังยังถูกควบคุมให้ประพฤติปฏิบัติตามจารีตประเพณีของเรือนจำ เช่น ไม่โต้แย้งหรือแสดงความไม่เห็นด้วยกับสิ่งที่เจ้าหน้าที่สั่งการ การขอรับยาสามัญ

⁵ อาหารสำหรับผู้ต้องขังในแต่ละมื้อจะจัดในแดนทำอาหารหรือแดนสุทกรรม ซึ่งอยู่ในแดนชายและทำโดยผู้ต้องขังชาย

ประจำบ้าน (เช่น ยาแก้ปวดหัว ยาแก้ปวดท้อง ยาแก้แพ้ ฯลฯ) ต้องทำในกรณีที่เป็นจริง ๆ หรือทรมานไม่ไหวจริง ๆ ในการทำงานต้องทำตามคำสั่ง ไม่คุยกัน และทำให้ได้ตามจำนวนที่กำหนด งานในเรือนจำส่วนใหญ่เป็นงานที่ใช้เวลาและแรงงานเป็นหลัก จุดประสงค์เพื่อให้ผู้ต้องขังได้ใช้เวลาให้หมดไป เช่น การพับถุงกระดาษส่งให้ทางสรรพสินค้า การทำชิ้นส่วนดอกไม้ส่งให้โรงงาน การปักตราเครื่องหมายของทางราชการ งานเย็บผ้าส่งโรงงาน ส่วนใหญ่แล้วเป็นงานที่ต้องทำซ้ำ ๆ ทำงานตามคำสั่ง ผู้ทำไม่ได้ใช้ความคิดสร้างสรรค์ และไม่มีส่วนร่วมในการวางแผนและปรับปรุงงาน ความรู้สึกของผู้ต้องขังเมื่อต้องมาใช้ชีวิตในเรือนจำสะท้อนออกมาจากคำพูดของผู้ต้องขังคนหนึ่งดังนี้

เราอยู่ข้างนอกเรามีอิสระ เราอยู่ตรงนั้นเป็นที่จำกัดสิทธิ์ ทำอะไรก็ไม่สะดวก แต่ก็ต้องพยายามฝืนทำ ทำยังไงให้มันสบายใจเราก็อำทำ ทำทุกอย่างที่จะช่วยให้เรามีความสุขให้เราสบายใจก็ทำไป อาหารมื้อนี้ไม่อร่อย เราจะไมกิน ก็ไม่ได้ ต้องกิน ข้าวแข็งกินไม่ได้เราก็อำจำเป็นต้องกิน ถ้าไม่กินเราก็ออดตายต้องทนอยู่อย่างนั้น

ถึงแม้ว่าระบบของเรือนจำจะเชื่อว่าการใช้ระเบียบวินัยกับผู้ต้องขังมีเป้าหมายเพื่อการปรับเปลี่ยน และเพื่อพัฒนาผู้กระทำผิด แต่ความรู้สึกต่ำต้อย อับอาย และดูหมิ่นตนเองของผู้ต้องขังเกิดขึ้นตลอดกระบวนการนี้ การลงโทษผ่านการบังคับใช้ระเบียบวินัยอย่างเข้มข้นมีผลต่อบุคคลในระดับของจิตวิญญาณ โดยทั่วไปผู้ต้องขังจะพยายามปรับตัวปรับใจยอมรับสภาพที่เป็นอยู่โดยมองว่า สิ่งที่เกิดขึ้นเป็นการลงโทษอย่างหนึ่ง ผู้ต้องขังมักพูดกันเองว่า “มาอยู่ในคุกก็ต้องลำบาก ถ้าอยากสบายก็ต้องไปอยู่ข้างนอก” หรือมีการพูดว่า “คุกไม่ใช่บ้าน จะมาทำตัวเหมือนอยู่บ้านไม่ได้” แม้ว่าจะมีผู้ต้องขังจำนวนน้อยมากที่พยายามทำผิดกฎเกณฑ์ แต่ก็เป็นการกระทำในลักษณะไม่ให้เจ้าหน้าที่เห็นหรือแอบทำ และหากเจ้าหน้าที่จับได้ซึ่งผู้ต้องขังจะใช้คำว่า “เกม” ก็จะต้องถูกลงโทษ การพยายามทำผิดหรือละเมิดกฎเกณฑ์เพื่อแสดงการท้าทายเจ้าหน้าที่หรือผู้คุม เป็นสิ่งที่ไม่เคยเกิดขึ้นในแดนหญิง ผู้ต้องขังตระหนักดีถึงผลที่ติดตามจากการกระทำเช่นนั้น การลงโทษ

อาจมีตั้งแต่การให้ทำงานหนัก เช่น ถางหญ้า ทำความสะอาดท่อน้ำ การให้นั่งหรือยืนกลางแดดเป็นเวลานาน การให้อยู่ในพื้นที่จำกัดเพียงคนเดียว การให้ทออบทวดมนต์ที่ยาวมากๆ ที่สำคัญคือการตัดสิทธิ์บางประการ เช่น งดการได้ออกไปพบญาติที่มาเยี่ยม การตัดสิทธิ์ที่จะได้รับวันลดโทษ ดังนั้นการบังคับใช้ระเบียบวินัยในเรือนจำจึงทำควบคู่ไปกับการลงโทษอย่างเป็นรูปธรรมหากมีการขัดขึ้น

การสวมรับลักษณะที่ยอมตามทุกอย่างที่เจ้าหน้าที่สั่งโดยปราศจากเงื่อนไขส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากการที่ผู้ต้องขังต้องพึ่งพิงเจ้าหน้าที่ในทุกๆ เรื่อง นอกจากนี้สิ่งจำเป็นพื้นฐานในการดำรงชีวิตแล้ว ยังหมายรวมไปถึงการส่งจดหมายออกไปหาครอบครัว การออกไปพบญาติที่มาเยี่ยม การได้รับอนุญาตให้พบบุคลากรทางการแพทย์เมื่อเจ็บป่วย การเข้าร่วมกิจกรรมพิเศษที่มีอาสาสมัครเข้ามาจัดให้ในเรือนจำเป็นครั้งคราว การเลื่อนลำดับชั้นนักโทษ⁶ การขอข้อมูลต่างๆ ที่เกี่ยวกับตนเอง การทำเรื่องขอพระราชทานอภัยโทษ ดังนั้นผู้ต้องขังจึงไม่ขัดขืนหรือท้าทายอำนาจของเจ้าหน้าที่

ปฏิรูปความสัมพันธ์เชิงอำนาจในเรือนจำ

โครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมให้ความสำคัญกับการสร้างความสัมพันธ์ในรูปแบบใหม่ระหว่างผู้ต้องขังกับเจ้าหน้าที่ และระหว่างผู้ต้องขังด้วยกันเอง กิจกรรมที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงระบบความสัมพันธ์ในเรือนจำ ได้แก่ การสร้างประสบการณ์การทำงานร่วมกัน และการเข้าถึงความหลากหลายของชีวิต

สร้างประสบการณ์การทำงานร่วมกัน กิจกรรมเริ่มต้นจากงานที่เรือนจำคุ้นเคยคือการให้ผู้ต้องขังทำงานเพื่อให้ได้ผลผลิต แต่โครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม มิได้มุ่งเป้าหมายไปที่การให้ผู้ต้องขังทำงานเพื่อใช้เวลาแต่ละวันให้หมดไป การทำกิจกรรมให้ความสำคัญกับกระบวนการให้ความรู้และทักษะในการผลิตผลงานสร้างสรรค์ โดยให้ทุกฝ่ายมีส่วนร่วมในการเลือกผลิตภัณฑ์ การออกแบบ

⁶ เรือนจำจัดแบ่งผู้ต้องขังออกเป็นผู้ต้องขังชั้นเยี่ยม ชั้นดี ชั้นกลาง และชั้นเลว ผู้ต้องขังในแต่ละชั้นจะได้รับสิทธิในการได้รับวันลดโทษ การขอพักโทษ การเยี่ยมญาติ การเข้าร่วมกิจกรรมแตกต่างกันไป การจะเลื่อนชั้นนักโทษจะต้องได้รับการประเมินจากเจ้าหน้าที่

การพัฒนาผลิตภัณฑ์ การวางแผนการตลาด และการแบ่งผลได้ในรูปของเงินปันผลให้กับผู้ต้องขัง กิจกรรมเริ่มต้นด้วยการจัดนิทรรศการแสดงผลผลิตภัณฑ์ต่างๆ เช่น การถักไหมพรมเป็นตุ๊กตาแบบต่างๆ การพับกระดาษออรินามิ การทำหมอนหลากหลายชนิด การทำกล่องแบบต่างๆ จากนั้นจึงให้ผู้สนใจสมัครเข้าร่วมกิจกรรมโดยไม่มีการบังคับ คณะผู้วิจัยวางแผนกับเจ้าหน้าที่เรือนจำจัดหาผู้เชี่ยวชาญจากภายนอกมาให้ความรู้และทักษะ โดยวิทยากรให้ความรู้ทั้งในด้านการออกแบบ การเลือกวัสดุ การเลือกสี และมีการสอนเทคนิคการทำให้ได้ผลผลิตที่สวยงาม การเรียนและฝึกทักษะโดยมีผู้เชี่ยวชาญมาสอนสร้างบรรยากาศของการทำงานร่วมกัน ผู้ต้องขังบางคนพอมีความรู้และทักษะพื้นฐานสามารถเรียนได้ไว ได้ช่วยสอนเพื่อคนอื่น ๆ ที่ตามไม่ทัน ในที่สุดก็มีการแยกผู้เรียนออกเป็นกลุ่มเล็กๆ โดยมีผู้ต้องขังที่มีความรู้และทักษะคอยช่วยเหลือ และดูแลให้คนอื่น ๆ เรียนรู้และฝึกทักษะอย่างใกล้ชิด ภายในกลุ่มยังมีการแบ่งหน้าที่กันดูแลเครื่องมือและวัสดุที่ใช้ไม่ให้สูญหาย และหาวัสดุไม่พอก็จะรายงานให้เจ้าหน้าที่เรือนจำซึ่งเข้ามาดูแลกิจกรรมทราบ เมื่อผู้ต้องขังสามารถทำผลิตภัณฑ์ได้แล้ว วิทยากรจะไม่ได้มาทุกวัน แต่จะเข้ามาเป็นครั้งคราว เพื่อมาให้คำแนะนำ

การจัดกิจกรรมโดยเน้นการมีส่วนร่วมของทุกฝ่ายได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทั้งในระดับบุคคลและในระดับโครงสร้างความสัมพันธ์ระหว่างผู้ต้องขังกับเจ้าหน้าที่ ในระดับบุคคล ผู้ต้องขังมีโอกาสตัดสินใจว่าต้องการสมัครเข้าทำงานใด เมื่อเข้ากลุ่มการทำงานก็มีโอกาสร่วมวางแผน ร่วมคิด ร่วมตัดสินใจ ทำให้ได้เรียนรู้การทำงานร่วมกัน เนื่องจากการงานที่ทำเป็นงานที่ไม่มีลักษณะของการแบ่งงานกันทำแบบสายพานเครื่องจักร ผู้ต้องขังได้เรียนรู้การทำงานทุกขั้นตอน สามารถเรียนรู้งานได้ทั้งระบบงาน ทำให้ผู้ต้องขังเกิดพลังสร้างสรรค์ ไม่รู้สึกเบื่อหน่ายในการทำงาน เมื่องานเสร็จก็มีความภาคภูมิใจ อยากผลิตงานชิ้นอื่นๆ ต่อไป นอกจากนี้ผู้ต้องขังยังได้เรียนรู้การทำงานร่วมกับคนอื่น ๆ ทั้งกับผู้ต้องขังด้วยกันเอง นักวิจัย และผู้เชี่ยวชาญหรือวิทยากรที่เข้ามาสอน ทำให้เกิดความไว้วางใจ มีศรัทธาในผู้อื่น และตระหนักในคุณค่าของตนเอง ผู้ต้องขังคนหนึ่งกล่าวว่า “สำหรับฉันที่นี้ดีที่สุดแล้ว ที่นี้เปิดโอกาสให้นักโทษทำเรื่องดีๆ หลายอย่าง มีกิจกรรม

มากมาย มีการเรียนรู้ที่ดีให้เราปฏิบัติ ผิดกับเรือนจำที่ฉันเคยอยู่มาก่อนหน้านี้ ที่นี้ไม่กดดัน ไม่เครียด" และยังมีคำกล่าวที่ว่า "พวกเราอยู่กันเหมือนชุมชนบ้านเราเอง อิสระทุกอย่าง มีแต่สิ่งดีๆ เข้ามาเยอะมากมาย นั่นก็ขึ้นอยู่กับตัวเราว่าจะรับเอาไว้ได้ไหม มีโครงการที่พระองค์ท่านฯ นำมาให้ได้เรียนรู้จนไม่คิดว่าจะมีสิ่งดีๆ แบบนี้ อยู่ในคุกด้วย"

ในระดับโครงสร้าง ผู้ต้องขังรู้สึกว่าคุณเองมีสถานะเป็นบุคคลที่มีความรู้ความสามารถ บอกกับเจ้าหน้าที่ได้ว่า ต้องการวัสดุแบบใด หรือวัสดุที่เจ้าหน้าที่ขอมาให้อาจยังไม่เหมาะสมที่จะมาทำผลิตภัณฑ์ ส่วนเจ้าหน้าที่ก็เปิดใจรับฟังความต้องการและข้อเสนอแนะจากผู้ต้องขังมากขึ้น ทุกฝ่ายเกิดความรู้สึกร่วมกันว่า ผลผลิตที่เกิดจากฝีมือผู้ต้องขังสามารถนำชื่อเสียงมาสู่เรือนจำ ทำให้เรือนจำมองเห็นพลังริเริ่มสร้างสรรค์ของผู้ต้องขัง มีความยืดหยุ่นที่จะให้ผู้ต้องขังจัดการบริหารการผลิตและควบคุมคุณภาพผลผลิตกันเอง ขณะที่ผู้ต้องขังทำงาน ไม่จำเป็นต้องมีผู้คุมมาอยู่ด้วยตลอดเวลา เพียงแต่คอยอยู่ห่างๆ ทำให้ผู้ต้องขังรู้สึกผ่อนคลายทั้งหมดนี้ได้เปลี่ยนรูปแบบความสัมพันธ์ในแนวตั้งระหว่างผู้ต้องขังกับเจ้าหน้าที่ไปสู่ความสัมพันธ์ในแนวราบมากขึ้น

การเข้าถึงความหลากหลายของชีวิต เจ้าหน้าที่เรือนจำมีแนวโน้มจะรู้จักผู้ต้องขังจากแง่มุมของการเป็นผู้กระทำผิด เช่น เข้ามาในเรือนจำด้วยฐานความผิดใด ถูกตัดสินกี่ปี เคยถูกจำคุกมาก่อนหรือไม่ หรือมีคณในครอบครัวติดคุกอยู่หรือไม่ นอกจากนี้ปฏิสัมพันธ์กับผู้ต้องขังก็จะเกี่ยวข้องกับการควบคุม การตรวจตรา หรือการลงโทษ ในเชิงทฤษฎี การรับรู้เกี่ยวกับผู้ต้องขังที่มีลักษณะเฉพาะเจาะจงเช่นนี้ เกิดจากระบบการจัดองค์กรสมัยใหม่แบบราชการ (bureaucracy) ที่ต้องควบคุมให้เจ้าหน้าที่กับผู้ต้องขังมีความสัมพันธ์แบบเป็นทางการหรือแบบทุติยภูมิ (secondary relationship) เพื่อเจ้าหน้าที่จะสามารถปฏิบัติหน้าที่ไปตามกฎระเบียบโดยไม่นำความรู้สึกส่วนตัวเข้ามาเกี่ยวข้อง แต่เนื่องจากสังคมของเรือนจำต่างจากองค์กรสมัยใหม่ทั่วไป การมีลักษณะเป็นสถาบันเบ็ดเสร็จทำให้ผู้ต้องขังต้องพึ่งพิงเจ้าหน้าที่ในเกือบทุกด้านของการดำรงชีวิต ความสัมพันธ์แบบทางการทำให้เจ้าหน้าที่รักษาระยะห่างของความสัมพันธ์กับผู้ต้องขัง จนทำให้ขาดความ

ละเอียดอ่อนต่อความเป็นเพศหญิง โดยเฉพาะความรู้สึกของผู้ต้องขังหญิงที่มีความห่วงใยและคิดถึงลูก พ่อแม่ และบุคคลอันเป็นที่รักในครอบครัว เรือนจำกลางราชบุรี ได้คิดริเริ่มกิจกรรมหลายอย่างที่ช่วยให้ผู้ต้องขังหญิงไม่รู้สึกล่าช้าต้องห่างเหินจากลูกที่ยังเล็กหรือบุคคลอันเป็นที่รัก โดยอนุญาตให้สมาชิกในครอบครัวสามารถขอเข้ามาเยี่ยมผู้ต้องขังถึงภายในเรือนจำได้ทุก 3 เดือน แต่โครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมเห็นว่า ในเรือนจำยังมีกลุ่มของผู้ต้องขังที่ไม่มีโอกาสได้พบญาติเหมือนคนอื่น ๆ คนเหล่านี้อาจมีญาติอยู่ไกล ไม่รู้จักทาง หรือไม่มีค่ารถที่จะมาเยี่ยมผู้ต้องขังบางคนอยู่ในเรือนจำมานานกว่า 10 ปี แต่ไม่มีญาติมาเยี่ยมเลย จึงน่าจะจัดการเยี่ยมสำหรับคนกลุ่มนี้เป็นกรณีพิเศษ

เจ้าหน้าที่เรือนจำและนักวิจัยได้ทำงานร่วมกันเพื่อจัดการเยี่ยมญาติเฉพาะกรณีของผู้ต้องขังที่ญาติพี่น้องประสบความยากลำบากในการมาเยี่ยม เช่น ครอบครัวอยู่ห่างไกลเรือนจำมาก พ่อแม่หรือบุคคลอันเป็นที่รักเจ็บป่วยไม่สามารถเคลื่อนไหวได้สะดวกทำให้มาเยี่ยมที่เรือนจำตามปกติไม่ได้ ครอบครัวยากจนมากจนไม่มีค่าเดินทาง เจ้าหน้าที่และนักวิจัยพยายามติดต่อญาติทั้งทางจดหมายและโทรศัพท์ หรือบางกรณีส่งคนไปช่วยตามหา การติดต่อและการเตรียมการต่างๆ เป็นไปด้วยความยากลำบาก ผู้ต้องขังบางคนมีครอบครัวอยู่ไกลออกไปในหมู่บ้านห่างไกลในภาคเหนือ บางรายอยู่ชายแดนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ หลายคนอยากมาเยี่ยมแต่ไม่เคยเดินทางไกลมาก่อน ปัญหาต่างๆ ล้วนสะท้อนความยากลำบากและอุปสรรคในการมาเยี่ยมผู้ต้องขังที่เรือนจำ จึงไม่น่าแปลกใจที่ผู้ต้องขังบางคนไม่เคยมีญาติมาเยี่ยมเลยตั้งแต่เข้ามาอยู่ในเรือนจำ ผู้วิจัยและเจ้าหน้าที่ช่วยกันนัดหมายครอบครัวและญาติพี่น้องของผู้ต้องขัง ในกรณีของผู้ที่ไม่มีค่าเดินทาง ทางโครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมออกค่าใช้จ่ายให้ ส่วนผู้ที่มีค่าเดินทางแต่ไม่รู้จักทาง นักวิจัยของโครงการได้ไปรอรับที่สถานีรถโดยสารและพามาเรือนจำ

เมื่อถึงวันนัดหมาย ผู้ต้องขังต่างรอพ่อ แม่ ญาติพี่น้อง ของตนเองด้วยความกระวนกระวายใจอยู่บริเวณส่วนหน้าของแดนหญิง ทุกสายตามองไปที่ประตูแดนซึ่งปิดสนิท ในส่วนของผู้มาเยี่ยมก็พากันมาตั้งแต่เช้าตรู่ ต่างเตรียมอาหารและของใช้จำเป็นมาฝากผู้ต้องขัง การลงทะเลียนกระทำในส่วนของสำนักงานของ

เรือนจำซึ่งอยู่ด้านนอก เมื่อกระบวนการตรวจเช็คต่างๆ เรียบร้อย เจ้าหน้าที่เรือนจำพาผู้มาเยี่ยมทั้งหมดมายังแดนหญิง พื้นที่ที่ประตูของแดนหญิงเปิดออก ผู้ต้องขังซึ่งยืนรออยู่ภายในแดน ได้เห็นบุคคลอันเป็นที่รักและรอคอยที่จะได้พบมาเป็นเวลานานเดินผ่านประตูเข้ามา ภาพของคนที่ยากกันมานานวิ่งเข้าไปกอด บางคนก้มลงกราบผู้มาเยี่ยม เป็นภาพซึ่งคนที่ได้เห็นต้องพลอยตื่นตันใจไปด้วย เจ้าหน้าที่และนักวิจัยซึ่งได้ทุ่มเทเวลาทำงานร่วมกันจะทำให้สิ่งที่เกือบจะเป็นไปไม่ได้ กลายเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ ต่างเกิดความปิติและมีความสุขไปกับการพบกันของผู้ที่ยากกันมานาน จนบางคนคิดว่า อาจไม่ได้พบกันอีกชั่วชีวิต ภาพหญิงชรา กอดหลานขณะน้ำตาไหลพราก เป็นภาพที่ยากจะลืมได้ ผู้ต้องขังคนหนึ่งตั้งแต่เข้ามาอยู่ในเรือนจำมาแล้วถึง 12 ปี ไม่เคยได้พบลูกเลย สะท้อนความรู้สึกว่า

ตื่นตันใจเหมือนว่าได้ตายแล้วเกิดใหม่ ได้เห็นลูก ลูกหนู 12 ปี หนูไม่เคยเจอเลย ลูกก็ตื่นตัน ถามเขารับแม่ได้ไหม เขาก็บอกว่าเขามีแม่คนเดียว ทำไมเขาจะรับไม่ได้ เขารับได้ แล้วหนูถามเขาว่าแม่ออกไปจะอยู่กับแม่ไหม เขาก็บอกว่าอยู่ เขาก็ดีใจ ความอบอุ่นมันมา หนูยอมรับว่าตอนที่หนูเจอลูก หนูปล่อยโฮเลย หนูตื่นตันมาก

การร่วมคิดร่วมทำงานในครั้งนี้ของเจ้าหน้าที่และนักวิจัยได้สร้างกำลังใจให้ทุกคนอยากทำงานแบบนี้ต่อไป เจ้าหน้าที่เรือนจำหลายคนแอบเช็ดน้ำตา เพราะตื่นตันใจกับภาพที่เห็น เป็นความรู้สึกที่เพื่อนมนุษย์มีต่อกัน ไม่ใช่ความรู้สึกของผู้คุมที่มีต่อผู้ต้องขัง เจ้าหน้าที่คนหนึ่งกล่าวว่า “มันเป็นอะไรที่หนูเห็นแล้วน้ำตาคลอเลยนะ ปลื้มใจแทนเขา บางคนบอกว่าติดคุกมาเป็นสิบปี ยังไม่เคยกอดลูกเลย เพิ่งมีโอกาส บางคนไม่ใช่ลูกอย่างเดียว มีหลานด้วย” แม้แต่ผู้ต้องขังซึ่งไม่ได้มีญาติมาเยี่ยมในวันนั้นก็พากันตื่นตันใจเมื่อเห็นภาพของคนที่ไม่ได้พบกันมานาน ได้มาพบกัน ผู้ต้องขังคนหนึ่งกล่าวถึงเหตุการณ์ในวันนั้นว่า

ทางเรือนจำได้จัดโครงการเยี่ยมญาติเป็นกรณีพิเศษขึ้น โดยญาติผู้ต้องขังคนใดที่ไม่มีรถหรือไม่มีเงินมาเยี่ยมผู้ต้องขัง ทางเรือนจำก็จะส่งรถไปรับญาติมาเยี่ยมโดยไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายใดๆ มีผู้ต้องขังคนหนึ่ง ญาติไม่เคย

มาเยี่ยมเลย อาจจะเป็นเพราะโกรธที่ทำตัวไม่ดีจึงต้องเข้ามาอยู่ในนี้ ผู้ต้องขังคนนี้อาจจะเจอญาติมากค่ะ ทางเรือนจำก็เลยโทรไปที่บ้านผู้ต้องขังคนนั้น และบอกกับญาติว่าผู้ต้องขังอยากเจอญาติมาก และมีโครงการนี้ แต่ญาติผู้ต้องขังคนนั้นก็ยังไม่ยอมมา เจ้าหน้าที่ก็โทรไปขอให้เขามา สุดท้ายญาติเขาก็ยอมมา หนูแอบดูผู้ต้องขังคนนั้นเขาดีใจมาก ยกมือไหว้ใหญ่เลย นักโทษเพียงคนเดียว เจ้าหน้าที่ยังให้ความสำคัญมากเลย หนูดีใจนะคะที่เรือนจำไม่ได้เลวร้ายอย่างที่คิด

บทสรุป

การศึกษานี้แสดงให้เห็นว่าการปฏิรูปเรือนจำจะต้องมุ่งไปสู่การเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์เชิงอำนาจในเรือนจำ การใช้กฎเกณฑ์และการควบคุมอย่างเข้มงวดเกินไปถือเป็นการลงโทษซึ่งมีผลในทางลบต่อจิตวิญญาณของผู้ต้องขัง ทำให้ผู้ต้องขังกลายเป็นคนแข่งกระด้าง เฉยชา ไม่มีศรัทธาในผู้อื่น และต่อต้านสังคม ซึ่งทำให้เป้าหมายของการคืนคนดีสู่สังคมล้มเหลว ในทางตรงกันข้าม การใช้กฎระเบียบอย่างมีเมตตา และเอื้ออาทรทำให้ผู้ต้องขังรู้สึกว่าได้รับการดูแลด้วยความเข้าใจ ห่วงใย และเจตนาดี จะส่งผลในทางบวกกับผู้ต้องขัง ผู้ต้องขังจะมีความอ่อนโยน มีศรัทธาในผู้อื่น ต้องการเป็นคนดี มีวินัยในตนเองและอยากทำสิ่งที่มีคุณค่าให้กับสังคม การสร้างความสัมพันธ์อันดีในเรือนจำเสมือนหนึ่งทุกคนเป็นสมาชิกของครอบครัวและชุมชนเดียวกันทำให้ผู้ต้องขังรู้สึกมีความมั่นคงปลอดภัย เห็นใจและไว้วางใจซึ่งกันและกัน แบ่งปันความทุกข์ความสุข นับเป็นการปรับเปลี่ยนเรือนจำจากการเป็นสถาบันเพื่อการลงโทษ (Penal Institution) ไปสู่การเป็นชุมชนแห่งความห่วงใย (Caring Community)

ชุมชนแห่งความห่วงใยเป็นชุมชนซึ่งสมาชิกผูกพันกันด้วยเป้าหมายที่ทุกคนต้องการไปให้ถึง โดยต่างพยายามสนับสนุนและประคับประคองให้ทุกสิ่งดำเนินไปได้ด้วยดี สมาชิกชุมชนช่วยเหลือเกื้อกูลกันบนรากฐานของมนุษยธรรม คำว่าครอบครัวจึงขยายขอบเขตไปถึงคนอื่น ๆ โดยไม่เลือกว่าบุคคลนั้นคือใคร เป้าหมายของชุมชนแห่งความห่วงใยคือการทำให้ทุกคนมีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น

สังคมโดยทั่วไปไม่ได้มองว่าเรือนจำคือชุมชนเพราะมีความเชื่อกันว่าผู้ต้องขังเข้ามาอยู่ในเรือนจำเพราะการบังคับ และการอยู่ในเรือนจำคือการใช้เวลาให้หมดไปวันๆ ทำตามคำสั่งของผู้คุม เพื่อรอวันพ้นโทษ ส่วนเจ้าหน้าที่ของเรือนจำก็ถูกคาดหวังว่าต้องทำหน้าที่ควบคุมดูแลผู้ต้องขังให้อยู่ในระเบียบวินัยและดูแลให้เรือนจำมีความสงบเรียบร้อย สังคมเรือนจำจึงมีลักษณะที่เรียกว่าต่างคนต่างอยู่ ไม่รู้สึกว่าจะมีความผูกพันกัน และไม่มีเป้าหมายร่วมกันว่าจะพัฒนาเรือนจำไปในทิศทางใด เรือนจำจึงขาดความรัก ความอบอุ่น ขาดจิตวิญญาณ ขาดความผูกพัน และขาดสำนึกแห่งความเป็นเจ้าของ จึงเป็นการยากที่เรือนจำจะพัฒนาคุณภาพชีวิตผู้ต้องขังให้ดีขึ้น หรืออาจกลายเป็นพื้นที่สำหรับทำลายหรือลดทอนความเป็นมนุษย์ของผู้ต้องขังลงได้ การศึกษานี้แสดงให้เห็นว่า การสร้างเรือนจำให้เป็นชุมชนแห่งความหวังเป็นรากฐานของการพัฒนาคุณภาพชีวิตผู้ต้องขังอย่างยั่งยืน ผู้ต้องขังไม่มองตัวเองว่าเป็นเพียง “คนคุก” ที่ไร้คุณค่า แต่เชื่อว่าตนเองมีพลังสร้างสรรค์ พยายามเรียนรู้ และตระหนักว่าเมื่อทำสิ่งใดสำเร็จก็จะมีคนชื่นชมยินดี

เรือนจำมีการจัดองค์กรที่เป็นทางการโดยมีระบบความสัมพันธ์แบบแนวดิ่ง ซึ่งการจัดองค์กรแบบนี้ทำให้เรือนจำบรรลุเป้าหมายของการควบคุมและการลงโทษมากกว่าการเยียวยาและฟื้นฟู (Blau and Scott, 1966; Napaporn et.al., 2012) ถึงแม้ว่าเรือนจำจะจัดให้ผู้ต้องขังทำงานหรือทำกิจกรรมต่างๆ ในแต่ละวัน แต่ก็มักมีเป้าหมายเพื่อให้ผู้ต้องขังได้ใช้เวลาว่างในแต่ละวันอย่างมีระเบียบวินัย ไม่สร้างความวุ่นวาย ฟูโกต์ (Foucault, 1977) ชี้ให้เห็นว่า ระเบียบวินัยคือชุดของกลยุทธ กระบวนการ และการปฏิบัติ ที่เรือนจำใช้เพื่อตีกรอบโลกทัศน์และพฤติกรรมของผู้ต้องขังให้เป็นแบบที่เรือนจำต้องการ การใช้อำนาจแห่งระเบียบวินัยทำให้ผู้ต้องขังกลายเป็นคนที่เชื่อฟังและสยบยอม อย่างไรก็ตามฟูโกต์ (Foucault, 1977) นำเสนอว่าเมื่อใดที่มีการใช้อำนาจ เมื่อนั้นย่อมมีการขัดขึ้นเพื่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ซึ่งหมายความว่า ความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างเจ้าหน้าที่เรือนจำกับผู้ต้องขังไม่ได้มีลักษณะถาวร แต่อำนาจเป็นสิ่งที่ถูกใช้และกระจายอยู่ในเครือข่ายขององค์กร โดยในขณะที่ยำนาจถูกนำมาใช้ อำนาจก็จะถูกทำลายไปด้วย พลังแห่งอำนาจจึงอาจถูกต่อรองจากผู้ที่ไม่มียำนาจหรือมีอำนาจน้อยกว่าผ่านกลยุทธต่างๆ ของการต่อรอง

การศึกษานี้แสดงให้เห็นว่า ผู้ต้องขังมีศักยภาพที่จะสร้างพลังอำนาจของตนเองขึ้นมาได้ ทิศทางของการใช้อำนาจจึงไม่จำเป็นต้องเคลื่อนจากผู้ที่อยู่ในระดับสูงไปสู่ผู้ที่อยู่ในระดับต่ำกว่าเสมอไป พลังอำนาจอาจเคลื่อนไปในทิศทางกลับกันได้ การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมได้เปิดพื้นที่ให้ผู้ต้องขังและเจ้าหน้าที่ร่วมกันสร้างพลังคิด พลังความรู้ และพลังใจ ในการดำรงชีวิตในเรือนจำและการทำงาน จนสามารถสร้างเรือนจำให้เป็นพื้นที่ของการยอมรับในความรู้ความสามารถซึ่งกันและกัน มีความเข้าใจกัน และเคารพในศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ของกันและกัน กิจกรรมต่างๆ คือเครื่องมือหรือวิธีการ (means) ในการปรับเปลี่ยนระบบความสัมพันธ์ในเรือนจำให้มีลักษณะของการผสมผสานของการควบคุม การสร้างความรับผิดชอบ และความร่วมมือ โดยเฉพาะการสร้างความร่วมมือระหว่างเจ้าหน้าที่เรือนจำกับผู้ต้องขังแทนการใช้การควบคุมและสั่งการแต่อย่างเดียว การร่วมมือร่วมใจให้คุณค่ากับความสัมพันธ์แบบไม่เป็นทางการ ไม่ยึดกฎระเบียบอย่างตายตัว เพราะจะมีผลในทางลบต่อการใช้ชีวิตในเรือนจำและทำให้เรือนจำประสบความล้มเหลวที่จะบรรลุเป้าหมายของการฟื้นฟูและเยียวยาผู้ที่ถูกพิพากษาให้ต้องมาอยู่ในเรือนจำ

เอกสารอ้างอิง

- Allen, H.E. & Simonsen. (2001). **Corrections in America: An Introduction**. New Jersey: Prentice Hall.
- Blau, P. & Scott, W.R. (1966). **Formal Organisations**. London: Rutledge & Kegan Paul.
- DiMascio, W. (2009). Special Issue Reflections: The History of Prisons and Punishment. **The Prison Journal**. Supplement to 89 (1), 3S-6S.
- Fine, M. & Torre, M.E. (2006). Inmates Details: Participatory Action Research in Prison. **Action Research**. 4(3), 253-269.

- Foucault, M. (1965). **Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason**. New York: Pantheon.
- Foucault, M. (1977). **Discipline and Punish: The Birth of the Prison**. London: Allen Lane.
- Foucault, M. (1980). **Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977**. London: Harvester.
- Goffman, E. (1961). **Asylum: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates**. Garden City NY: Anchor Books.
- Havanon, N. et al. (2012). **Lives of Forgotten People: Narratives of Women in Prisons**. Bangkok: Office of the Affairs under the Royal Initiatives of HRH Princess Bajrakitiyabha.
- Kindon, S., Rachel, P. and Kesby, M.; (2007). Participatory Action Research: Origins, Approaches and Methods. In Kindon, S., Pain, R. and Kesby, M. (Eds). **Participatory Action Research, Approaches and Methods: Connecting People, Participation and Place**. London: Routledge.
- Morris, N. & Rothman, D. (1995). **The Oxford History of the Prison: The Practice of Punishment in Western Society**. Oxford: Oxford University.

